

دانشگاه فرهنگیان

فصلنامه علمی-تخصصی پژوهش در آموزش تاریخ

دوره دوم، شماره چهارم، زمستان ۱۴۰۰

ISSN: ۲۷۸۳-۲۱۵۵

DOR: [۰۰,۱۰۰۱,۸ ۷۷۷۷۱۵۰۵۴۱۴۰.۰۴۲۴۴,۱,۳](https://doi.org/10.1001.1.877715054140.0424413)

تاریخ ارسال: ۱۴۰۰/۱۰/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۲۲

الگوی پیشنهادی گاه‌شماری سالیانه قبرستان بقیع

رضا دادگر^۱ علی حسن خانی^۲

چکیده

قبرستان بقیع در کنار مسجد نبوی(ص) در مدینه در کشور عربستان محل خاکسپاری افراد شاخصی از خاندان پیامبر خدا حضرت محمد(ص) است که با تخریب و اهانت به حرم‌ها و ساختمان‌های ساخته شده در آن، در دوران حاکمیت وهابیون، احساسات مسلمانان جریحه‌دار شد؛ تاکنون مطالعه‌ای جامع به صورت گاه‌شماری سالیانه با محوریت بقیع صورت نگرفته است؛ این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی به صورت کتابخانه‌ای با بررسی منابع، مآخذ و مطالعات مختلف تاریخی، ادبی، رجالی، نرم‌افزاری، اینترنتی، آرشیوی و دانشنامه‌ای و... به سامانه رسیده، نشان می‌دهد می‌توان به این سؤال پاسخ داد که در گذر زمان به صورت سالشمار با محوریت بقیع، چه تغییر و تحولاتی در رویدادها، واکنش‌ها، تعاملات اجتماعی سیاسی و آثار مرتبط با آن وجود دارد؟ مطالبی از قبیل: رویدادهای مرتبط با آن، درگذشتگان مدفون در آن، تخریب‌های آن، ساخت و سازها و تغییرات در گستره آن، مدیریت آن، تعاملات و برنامه‌های سیاسی و اجتماعی مرتبط با آن، آثار علمی، پژوهشی، رسانه‌ای و هنری مرتبط با آن، پژوهشگران، فعالان، مؤسسات مرتبط با آن، مناسک و شعائر مرتبط با آن، نقشه‌ها، اسناد و تصاویر مرتبط با آن را ارائه دهد در نتیجه با پاسخ به این سؤال گامی، رو به جلو جهت آگاهی از حوادث و رویدادهای تاریخی

^۱. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، پردیس بحرالعلوم شهرکرد، استان چهارمحال و بختیاری dadgar.hs@cfu.ac.ir

^۲. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام دانشگاه آزاد اسلامی واحد امام خمینی (ره) محلات Alihasankhani25@yahoo.com

به ترتیب زمانی سالیانه ثبت شده، برداشته خواهد بود که این ترتیب متن رویدادها و حوادث، پیوند علت و معلولی آنها در ارزیابی، تحلیل و کشف فلسفه واقعی رخدادهای تاریخی مرتبط با بقیع، نقش بسزایی دارد.

واژگان کلیدی: بقیع، گاه‌شماری، سال شمار، سال شمار بقیع

مقدمه:

در این پژوهش ابتدا به تبیین موضوع در مورد ضرورت و تدوین گاه‌شمار سالیانه بقیع پرداخته خواهد شد بعد درباره هدف و ضرورت و پیشینه و همین‌طور چارچوب و مبانی نظری تحقیق و تعریف اصطلاحات و مفاهیم اساسی، روش و مشکلات و موانع و سرفصل‌های اصلی تحقیق و در نهایت فهرستی از منابع و مآخذ آن پرداخته خواهد شد.

۱-۲- تبیین موضوع تحقیق (شامل معرفی ابعاد و حدود موضوع و سؤال‌های اصلی و فرعی تحقیق):

بقیع به عنوان یکی از مکان‌های اسلامی در مدینه مورد احترام پیامبر خدا(ص)، معصومین(ع)، عالمان و مسلمانان فرهیخته بوده؛ گنجینه‌ای که حوادث تلخی را در گذر زمان پشت سر گذاشته است؛ با توجه به اهمیت این آرامستان تاریخی آثاری چند در این زمینه در دوره‌های گذشته تاکنون نگاشته شده است که به ابعاد مختلف این مکان در بازه‌های زمانی و با رویکردهای متفاوت پرداخته‌اند، در این میان ارائه سالشماری جامع، گویا و مستند در مورد بقیع از جنبه‌های گوناگون خالی بوده که بتواند براساس منابع و مآخذ معتبر با محوریت بقیع، نمایی زمانمند بر پایه مواردی از قبیل رویدادهای مرتبط با آن، آرمیدگان مدفون در آن، تخریب‌ها، ساخت و سازها و تغییرات در گستره آن، مدیریت آن، تعاملات و برنامه‌های سیاسی و اجتماعی مرتبط با آن، آثار علمی، پژوهشی، رسانه‌ای و هنری مرتبط با آن، پژوهشگران، فعالان، مؤسسات مرتبط با آن، مناسک و شعائر مرتبط با آن، نقشه‌ها، اسناد و تصاویر مرتبط با آن را نشان دهد؛ این اثر می‌تواند در انسجام بیشتر تحقیقات و فعالیت‌های انجام شده و همین‌طور جهت بهینه‌سازی، کارایی و اثربخشی هر چه بیشتر برنامه‌ها و سیاستگذاری‌های مرتبط با این مکان مقدس اسلامی نقش بسزایی ایفا نماید؛ به طور خلاصه سؤال اصلی این پژوهش بدین صورت است: در گذر زمان به صورت سالشمار با محوریت بقیع، چه تغییر و تحولاتی در رویدادها، واکنش‌ها، تعاملات اجتماعی سیاسی و آثار مرتبط با آن وجود دارد؟ با پاسخ به این سؤال گامی، رو به جلو جهت آگاهی از حوادث و رویدادهای تاریخی به ترتیب زمانی سالیانه و پی در پی ثبت شده، برداشته خواهد بود که این ترتیب متن رویدادها و حوادث، پیوند علت و معلولی آنها در ارزیابی، تحلیل و کشف فلسفه واقعی رخدادهای تاریخی نقش بسزایی دارد.

۲-۲- هدف و ضرورت تحقیق (کاربرد در حج و زیارت):

بقیع برای گروه‌های مختلف مسلمانان با توجه به ویژگی‌های خاصی که درباره آن در منابع اسلامی آمده و وجود مرقد تعدادی از معصومین(ع) و بسیاری از بزرگان مسلمانان در این آرامستان مورد احترام و دارای اهمیت بوده که بعد از تخریب و اعمال محدودیت درباره آن توسط وهابیون سعودی، اهمیت آن افزایش یافته است از طرفی تلاش‌های اخیر از جمله تشکیل مراکز، همایش‌ها و برنامه‌هایی توسط نهادهای دولتی و مردمی در این رابطه حاکی از اقبال برای بازسازی و نشان دادن جایگاه واقعی این مکان مقدس است؛ در این جهت نیاز به آماده سازی زمینه‌هایی برای انسجام، بهینه سازی، کارایی و اثربخشی هر چه بیشتر این رفتارها، فعالیت‌ها و پژوهش‌ها ضرورت می‌یابد که یکی از این زمینه‌ها می‌تواند رویدادنگاری، گاه‌شماری، یا با قدری مسامحه به اصطلاح فرنگی کرونولوژی / Chronology باشد که ارائه‌نمایی زمانمند بر پایه مواردی از قبیل رویدادهای مرتبط با آن، درگذشتگان مدفون در آن، تخریب‌ها، ساخت و سازها و تغییرات در گستره آن، مدیریت آن، تعاملات و برنامه‌های سیاسی و اجتماعی مرتبط با آن، آثار علمی پژوهشی، رسانه‌ای و هنری مرتبط با آن، پژوهشگران، فعالان، مؤسسات مرتبط با آن، مناسک و شعائر مرتبط با آن به صورت سال شماری جامع، گویا و مستند باشد که چنین رخدادها را در قالب‌های مختلف از جمله Time Line به صورت کاغذی و یا الکترونیکی در اختیار علاقه‌مندان قرار گیرد.

۳-۲- پیشنهاد تحقیق:

در زمینه بقیع کارهای گوناگونی در طول تاریخ صورت گرفته است که برخی به صورت عام در مورد این آرامستان مطالبی آورده‌اند و برخی به صورت خاص و اختصاصی در مورد آن با رویکردهای تاریخی، اعتقادی، سندی و ... سخن رانده‌اند بررسی‌ها نشان می‌دهد به رویدادنگاری با محوریت بقیع به صورت سال شماری جامع، گویا و مستند در مورد این مکان اسلامی از جنبه‌های گوناگون که بتواند براساس منابع و مأخذ معتبر با محوریت بقیع، نمایي زمانمند بر پایه مواردی از قبیل رویدادهای مرتبط با آن، درگذشتگان مدفون در آن، تخریب‌ها، ساخت و سازها و تغییرات در گستره آن، مدیریت آن، تعاملات و برنامه‌های سیاسی و اجتماعی مرتبط با آن، آثار علمی، پژوهشی، رسانه‌ای و هنری مرتبط با آن، پژوهشگران، فعالان، مؤسسات مرتبط با آن، مناسک و شعائر مرتبط با آن و نقشه‌ها، اسناد و تصاویر مرتبط با آن را نشان دهد در این میان آثار انجام شده تا کنون وجود ندارد.

۴-۲- چارچوب و مبانی نظری تحقیق (پیش‌فرض‌های تحقیق):

این تحقیق یک پژوهش تاریخی و کتابخانه‌ای و به روش توصیفی و تحلیلی بر پایه منابع و مأخذ معتبر بوده و تلاش می‌کند در مورد آرامستان تاریخی بقیع که از دیرباز مورد احترام مسلمانان بوده با روش‌های علمی براساس منابع و مأخذ معتبر، رویدادنگاری با محوریت بقیع را در نمایي زمانمند بر پایه مواردی از قبیل:

۱. رویدادهای مرتبط با آن،

۲. درگذشتگان مدفون در آن،

۳. تخریب‌های آن،

۴. ساخت و سازها و تغییرات در گستره آن،

۵. مدیریت آن،

۶. تعاملات و برنامه‌های سیاسی و اجتماعی مرتبط با آن،

۷. آثار علمی، پژوهشی، رسانه‌ای و هنری مرتبط با آن،

۸. پژوهشگران، فعالان، مؤسسات مرتبط با آن،

۹. مناسک و شعائر مرتبط با آن

۱۰. نقشه‌ها، اسناد و تصاویر مرتبط با آن را ارائه دهد.

۵-۲- تعریف اصطلاحات و مفاهیم اساسی تحقیق:

بقیع :

در لغت به معنای زمینی پوشیده از گیاهان است منظور در این جا همان اولین و قدیمی‌ترین آرامستان معروف مدینه در جنوب شرقی شهر قدیم یثرب با عنوان بقیع غرقد که پوشیده از گیاهانی به نام غرقد بوده و در کنار حرم رسول خدا(ص) است که با توجه به وجود مکان‌هایی با نام مشترک جهت مشخص شدن آن، گاه در منابع از آن با بقیع الغرقد / جنه البقیع هم نام برده می‌شود.

گاه‌شماری سالیانه:

جایگذاری رویدادهای تاریخی به ترتیب سالیانه، گاهی با اصطلاح خولیات از آن نام برده می‌شود و در فرنگی با قدری مسامحه با اصطلاح کرونولوژی Chronology / و به صورت عمومی هم گاه‌شماری، سال نگاری، تقویم تاریخ هم در باره آن به کار می‌رود، در این شیوه از تاریخ‌نگاری، حوادث و رویدادهای تاریخی به ترتیب زمانی سالیانه و پی در پی ثبت می‌شود که بر آگاهی از متن رویدادها و حوادث، پیوند علت و معلولی آن‌ها از طرفی در ارزیابی، تحلیل و کشف فلسفه واقعی رخدادهای تاریخی نقش بسزایی دارد.

۶-۲- روش و نوع تحقیق:

این تحقیق به صورت کتابخانه‌ای بوده و به روش توصیفی و تحلیلی با رویکرد تاریخی می‌باشد.

۷-۲- مشکلات و موانع تحقیق:

از جمله مشکلات و موانع این تحقیق می‌توان به: کمبود منابع، مآخذ و مطالعات با محوریت بقیع در کنار سایر موضوعات و همینطور مشخص نبودن تاریخ دقیق برخی گزاره‌های های موجود اشاره کرد.

۸-۲- سرفصل‌های اصلی تحقیق:

مقدمه

الف- سال شمار بقیع قبل از اسلام

ب- سال شمار بقیع بعد از اسلام

۱. سال شمار بقیع در قرن اول هجری قمری

۲. سال شمار بقیع در قرن دوم هجری قمری

۳. سال شمار بقیع در قرن سوم هجری قمری

۴. سال شمار بقیع در قرن چهارم هجری قمری

۵. سال شمار بقیع در قرن پنجم هجری قمری

۶. سال شمار بقیع در قرن ششم هجری قمری

۷. سال شمار بقیع در قرن هفتم هجری قمری

۸. سال شمار بقیع در قرن هشتم هجری قمری

۹. سال شمار بقیع در قرن نهم هجری قمری

۱۰. سال شمار بقیع در قرن دهم هجری قمری

۱۱. سال شمار بقیع در قرن یازدهم هجری قمری

۱۲. سال شمار بقیع در قرن دوازدهم هجری قمری

۱۳. سال شمار بقیع در قرن سیزدهم هجری قمری

۱۴. سال شمار بقیع در قرن چهاردهم هجری قمری

۱۵. سال شمار بقیع در قرن پانزدهم هجری قمری

جمع‌بندی

۹-۲- فهرست منابع و مآخذ:

منابع و مآخذ این پژوهش در بخش‌های زیر قابل بررسی خواهد بود:

۱ - دانشنامه‌ها و فرهنگ‌نامه

۲ - تک‌نگاری‌ها با موضوع بقیع

۳ - متون تاریخی

۴ - متون رجالی

۵- متون ادبی

۶- آرشیو اسناد

۷ - نرم افزارها

۸ - سایت‌ها

که می‌توان برخی از منابع و مآخذ را برای این پژوهش به شرح زیر نام برد:

۱. آثار اسلامی مکه و مدینه، قم، به کوشش مرکز تحقیقات و آموزش حج، نشر مشعر، بی تا.
۲. آثار اسلامی مکه و مدینه، جعفریان، رسول، به کوشش علی ورسه ای، مشعر، تهران، ۱۳۷۹ش.
۳. آثار المدینة المنورة، عبدالقدوس الانصاری، مدینه، المكتبة العلمیة التجاریة، ۱۹۸۵م.
۴. اخبار مدینة الرسول، محمد بن محمد النجار، مکه، مكتبة الثقافة، ۱۹۸۱م.
۵. اخبار مکه، ابوعبدالله محمد بن اسحاق الفاکهی، تصحیح عبدالملک بن دهیش، ۱۹۹۴م.
۶. آرمیدگان در بهشت بقیع، نوایی، علی اکبر، گروه تاریخ و سیره پژوهشکده حج و زیارت سازمان حج و زیارت، حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارات، تهران، ۱۳۹۱ش.
۷. از میقات تا میعاد: دائرة المعارف حج، یوسف رضایی ها، قم، مؤسسه انتشارات امید.

۸. اسناد برگزیده سیاسی ایران و عثمانی ۱ به ویژه در جلد ۳ و ۵، آمده است.
۹. اسناد روابط ایران و عربستان سعودی، مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی [وزارت امور خارجه]، وزارت امور خارجه، مرکز چاپ و انتشارات. محقق، علی، ۱۳۷۹ ش.
۱۰. اسناد کتابخانه ملی ایران درباره بقیع (حدود دویست سند که در کتابخانه تخصصی حج.
۱۱. اسناد و فرامین منتشر نشده قاجاری از دوران فتحعلیشاه، به کوشش محمدعلی کریمزاده، لندن، ۱۳۶۸ ش.
۱۲. اسناد و نامه‌های تاریخی و اجتماعی دوره صفویه، ز. ثابتیان، کتابخانه ابن سینا، تهران، ۱۳۴۳.
۱۳. الإصابة فی تمییز الصحابة، أبو الفضل أحمد بن علی بن محمد بن أحمد بن حجر العسقلانی، تحقیق: عادل أحمد عبد الموجود و علی محمد معوض.
۱۴. اطلس اماکن مکه مکرمه و مدینه منوره، تهران، نشر مشعر، اول، ۱۳۸۲ ش.
۱۵. اطلس تاریخ اسلام: مؤلفان: احمدی مومنی تیکدری، علیرضا اعلائی، سیدکمال جمالی، محمد جواد بهشتی، عزیز خوشوقت، محمد صادق دسترنجی، احمد اکرامی، ابوالفضل بنائی کاشی، سیدمصطفی باقی‌زاده بافقی، سید جلال جمالی، مهدی احمدی، تکا (وابسته به موسسه نمایشگاه‌های فرهنگی ایران)، تهران، ۱۳۸۹ ش.
۱۶. اطلس تاریخ اسلام، صادق آئینه‌وند، تهران، مدرسه، ۱۳۷۸ ش.
۱۷. اطلس تاریخ اسلام، حسین مونس، مترجم: آذرتاش آذرنوش، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، تهران، ۱۳۸۵ ش.
۱۸. اطلس شیعه، رسول جعفریان، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، تهران، ۱۳۸۹ ش.
۱۹. اطلس مدینه منوره، محمد ابراهیم بن شوقی، ترجمه پرویز اذکایی، نشر مشعر، ۱۳۷۵ ش.
۲۰. اعیان الشیعه، بیروت، دار التعارف للمطبوعات، چاپ اول. امین، محسن، ۱۴۰۳ ق.
۲۱. آینه آثار: فهرست آثار و معرفی کتاب‌های منتشر شده حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت، مرکز تحقیقات حج، تهران، نشر مشعر، ۱۳۸۷ ش.
۲۲. البقیع = بقیع قضیه کل مسلم، لجنه احیاء ذکری البقیع، الوفاء، لندن، بی تا.
۲۳. بقیع الغرقد فی درسه شامله، محمدامین پورامینی، تهران، نشر مشعر، ۱۴۲۸ ق.
۲۴. بقیع الغرقد، محمد انور البکری، حاتم عمر طه، المدنیة، مکتبة الحلبی، ۱۴۲۴ ق.

۲۵. البقیع الغرقد، السید محمد الحسینی الشیرازی، ۱۴۲۲م، بیروت، لبنان.
۲۶. بقیع الغرقد، المهندس حاتم عمر طه و الدكتور محمد أنور البکری، مکتبۃ الحلبي، المدینة المنورة.
۲۷. بقیع خاموش پر فریاد: شرحی بر فاجعه تخریب بقیع (از نظریه تا عمل)، حمعی از نویسندگان، قم، حسنین (ع)، ۱۳۸۵ش.
۲۸. بقیع در آینه تاریخ، حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت. پژوهشکده حج و زیارت، مشعر، تهران، ۱۳۹۴ش.
۲۹. بقیع در بستر تاریخ، پور امینی، محمد امین، مشعر، تهران؛ ۱۳۹۴ش.
۳۰. بقیع در سروده‌های فارسی، رضا تقی‌زاده نائینی، مشعر، تهران، ۱۳۹۹ش.
۳۱. بقیع در سفرنامه‌های فارسی، رضا تقی‌زاده نائینی، واحد بقیع پژوهی، پژوهشکده حج و زیارت، مهر ۱۳۹۹ش.
۳۲. البقیع قصة التدمیر، قصة تدمیر آل سعود للآثار الاسلامیه هاجری، یوسف، ۱۴۱۱ق.
۳۳. بقیع: سرگذشت اسفبار ویرانی آثار اسلامی حجاز به دست آل سعود، یوسف هاجری، ترجمه‌ی محمد محمد رضایی، تهران، نشر بقیع، ۱۳۷۹ش.
۳۴. بقیع، تدوین معاونت آموزش و تحقیقات حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت، پنجم، تهران، مشعر، ۱۳۸۰ش.
۳۵. بقیع، حسینی شیرازی، سیدمحمد، ترجمه محمدعمر پاشازاده، بی‌جا، بینش آزادگان، ۱۴۲۲ ق / ۱۳۸۰ش؛
۳۶. بقیع، مرکز تحقیقات حج، تهران، بی‌تا.
۳۷. بقیع، یوسف الهاجری، مترجم محمد محمد رضایی، بی‌نا، ۱۳۷۹.
۳۸. البقیع، المهندس یوسف الهاجری، بیروت، لبنان.
۳۹. البقیع، نامعلوم، بی‌نا، بی‌تا.
۴۰. به سوی ام القری، رسول جعفریان، تهران، مشعر، ۱۳۷۳ش.
۴۱. بهجة النفوس و الاسرار، عبدالله بن محمد المرجانی، مکه، مکتبۃ نزار مصطفی الباز، ۱۹۹۸ش.

۴۲. بینش (گاهنامه تاریخی فقهی سیاسی) تعطیلی حج در گذر زمان، پژوهشکده حج و زیارت، موسسه فرهنگی هنری مشعر، تهران، ۱۳۹۵ش.
۴۳. بیوت الصحابه حول المسجد النبوی الشریف: درسه من الحجرات الشریفه و الصفه و بیوت بعض الصحابه رضی الله عنهم و سقیفه بنی ساعده و البقیع، الطبعة الرابعة، المدينة، ۱۴۲۰ق.
۴۴. پنجاه سفرنامه حج قاجاری، به کوشش: رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹ش.
۴۵. التاريخ الأمين لمدينة سيد المرسلين، الشيخ عبدالعزيز المدني، مطبعة الأمين.
۴۶. التاريخ الشامل للمدينة المنورة، عبدالباسط بدر، مدینه، بی نا، ۱۴۱۴ق.
۴۷. تاریخ المدينة المنورة، ابوزید عمر بن شبه، قم، دارالفکر، ۱۳۶۸ش.
۴۸. تاریخ المدينة المنورة، ابوزید عمر بن شبه النمیری البصری، م ۲۶۲، تحقیق فهیم محمود شلتوت، مطبعة قدس، قم، ایران.
۴۹. تاریخ المعالم المدينة المنورة قديما و حديثا، الخیاری، تصحیح محمد امین کردی، مدینه، دارالعلم، ۱۴۱۰ش.
۵۰. تاریخ الیمن، قاهره، مطبعة السلفية، چاپ اول. واسعی یمان، عبدالواسع بن یحیی، ۱۳۴۶ق.
۵۱. تاریخ ایران کمبریج، جلد هفتم، قسمت سوم، ترجمه تیمور قادری، تهران، امیرکبیر، چاپ دوم. ملویل، چالزو پیتر اوری و گاوین هامبلی، ۱۳۹۳ش.
۵۲. تاریخ بیست ساله ایران، حسین مکی، تهران، امیر کبیر، ۱۳۵۶.
۵۳. تاریخ حج گزاری ایرانیان، اسرا دوغان، تهران، مشعر، ۱۳۸۹ش.
۵۴. تاریخ حرم ائمه بقیع، محمدصادق نجمی، تهران، مشعر، ۱۳۸۶ش.
۵۵. تاریخ حرم ائمه البقیع و آثار اخرى فی المدینه المنورة، محمد صادق نجمی، ترجمه به عربی سیدمحمد رضا مهری، قم، مؤسسه المعارف الاسلامیه، ۱۳۸۶ش.
۵۶. تاریخ حرم ائمه بقیع و آثار دیگر در مدینه منوره، نجمی، محمدصادق، مشعر، تهران، ۱۳۸۶ش.
۵۷. تاریخ معاصر ایران، قم، انتشارات جامعه مدرسین، چاپ سوم. مدنی، سید جلال الدین، ۱۳۶۹ش.
۵۸. تاریخ و آثار اسلامی مکه مکرمه و مدینه منوره با تجدید نظر و اضافات، اصغر قائدان، تهران، نشر مشعر، به کوشش حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت، نهم، ۱۳۸۷ش.

۵۹. تخریب البقیع فی الوثائق و المستندات، قاضی عسکر، علی، مشعر، تهران؛ ۱۴۳۴ ش.
۶۰. تخریب و بازسازی بقیع به روایت اسناد، سید علی قاضی عسکر، تهران، مشعر، ۱۳۸۴ ش.
۶۱. توصیف آثار تاریخی مکه و مدینه و فلسفه مناسک حج در فتوح الحرمین، محی لاری، به کوشش رسول جعفریان، قم، انصاریان.
۶۲. چه باید کرد - ۱۱۰ پیشنهاد برای پیگیری فاجعه سامرا و بقیع، موسسه فرهنگی مذهبی هیئت قائمیه اصفهان، اصفهان، ۱۳۹۰ ش.
۶۳. حج گزاری ایرانیان به روایت اسناد عثمانی و قاجاری، دوغان، اسرا، مترجم: آریانفر، مهری، پژوهشکده حج و زیارت، مشعر، تهران، ۱۳۹۳ ش.
۶۴. حدیث نامکرر عشق: سفرنامه تازه مسلمانی اروپایی به مکه، پژوهش، ترجمه و تلخیص محمد اخگری، با مقدمه‌ای از آنه ماری شیمل، تهران، آوینا.
۶۵. حرمین شریفین: تاریخ مکه و مدینه، حسین قره چانلو، تهران، امیرکبیر.
۶۶. حکایات قبرستان بقیع - خاطراتی از شیخ عبدالرحیم صاحب الفصول حائری، محمد محقق - شهرام فراگزلو، رسپینا، تهران، ۱۳۸۸ ش.
۶۷. حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت، موسسه فرهنگی هنری مشعر، تهران، ۱۳۹۷ ش.
۶۸. الخطط، تقی‌الدین مقریزی، مکتبه احیاء العلوم، بیروت، ۱۹۵۹ ق.
۶۹. دار الکتب العلمیه - بیروت، الطبعه: الأولى - ۱۴۱۵ ق. *مطالعات فرهنگی*
۷۰. دانشنامه بقیع شریف، محمد نوری و دستیاران، صحیفه خرد، قم، ۱۳۹۴ ش.
۷۱. دائرة المعارف الاسلامیه الشیعیه، السید حسن الامین، دارالتعارف بیروت، لبنان.
۷۲. دیار یار، یا، پژوهشی فراگرد فرهنگ حج، رضا میقانی شاهرودی، قم، دفتر انتشارات انصاری، ۱۳۸۷ ش.
۷۳. رحلة ابن بطوطه، ابن بطوطه، تحقیق الشیخ محمد عبدالمنعم، داراحیاء العلوم، بیروت، لبنان.
۷۴. الركب الحسينی فی الشام و منه الی المدینة المنوره، الشیخ محمد امین الامینی، مرکز دراسات عاشوراء، قم، ایران.
۷۵. روابط سیاسی ایران و عربستان در سده بیستم، حمید احمدی، تهران، وزارت امور خارجه، ۱۳۸۶ ش.

۷۶. زمین آسمانی(۱): مکه و مدینه، محمدرضا نیلفروشان، عکس عبدالرسول افشین، ویرایش رقیه کیخائی، اصفهان، گنبدهای فیروزه‌ای، ۱۳۸۷ش.

۷۷. سال نامه حج، محمد آخوندی، تهران، جوان امروز.

۷۸. سایت کل آرشیو عثمانی به آدرس www.devletar.sivleri.gov.tr

۷۹. ستارگان بقیع، حوزه علمیه اصفهان، مرکز تحقیقات رایانه‌ای، بی تا.

۸۰. سفرنامه ابن بطوطه (رحله ابن بطوطه)، ترجمه: موحد، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۱ش.

۸۱. سفرنامه مکه، مهدیقلی هدایت(مخبر السلطنه)، تحقیق سید محمد دبیر سیاقی، نشر تیراژه، تهران.

۸۲. سفرنامه نایب‌الصدر شیرازی(تحفة الحرمین)، (۱۳۰۵)میرزا معصوم نایب‌الصدر شیرازی، تهران، بابک، ۱۳۶۲ش.

۸۳. سفرنامه‌های دوره صفوی و دوره قاجاری، رسول جعفریان.

۸۴. السلوک لمعرفة دول الملوک، المقریزی (م ۸۴۵ ق.)، به کوشش: محمد عبدالقادر، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۸ق.

۸۵. السیره النبویه، ابن هشام، تصحیح مصطفی السقاء، ابراهیم الابیاری، بیروت، دارالمعرفة.

۸۶. شذرات الذهب فی اخبار من ذهب، ابن العماد الحنبلی، دمشق، دارابن کثیر، ۱۴۰۶ق.

۸۷. شناخت عربستان، تهران، نشر مشعر، چاپ ۴، ۱۳۸۰ش.

۸۸. شیعیان بقیع، وهاب عسگریور، التهذیب، ۱۳۹۵ش.

۸۹. صحیح البخاری، جمهوریة مصر العربیة، وزارة الاوقاف، المجلس الاعلی للثئون الاسلامیة، لجنة إحياء كتب السنّة، چاپ دوم. بخاری، محمد بن اسماعیل، ۱۴۱۰ق.

۹۰. الصحیح من سیره النبی الأعظم صلی الله علیه و آله، السید جعفر مرتضی العاملی، دارالسیره، بیروت، لبنان.

۹۱. صواعق سبعة علی مفارق زنادقه خارجه وهابییه در حادثه انهدام قبه ائمه بقیع علیهم الاف التحیهنام نخستین پدیدآور/ ابوالحسن نجفی مرندی، مطبعه حاجی عبدالرحیم، ۱۳۴۴ق.

۹۲. الطبقات الكبرى، محمد بن سعد، تحقیق محمد عبدالقادر عطا، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۰ق.

۹۳. طرحی برای یک ضریح: مجموعه داستان تخریب بقیع، حیدرعلی جعفری، واحد بقیع پژوهی، پژوهشکده حج و زیارت، نشر مشعر، تهران، مرداد ۱۳۹۹ ش.
۹۴. فرهنگ اصطلاحات حج، محمدیوسف حریری، حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت، معاونت آموزش و تحقیقات.
۹۵. فرهنگ‌نامه‌ی حج و عمره و اماکن مربوطه، م مهریزی، قم، در راه حق، مؤسسه خیریه تعلیقاتی و تحقیقاتی علمی و دینی اصول دین.
۹۶. فصل من تاریخ المدینه المنوره، علی الحافظ، جده، مکتبه الثقافه.
۹۷. فصل‌نامه تاریخ روابط خارجی، سال دوم، شماره ۹.
۹۸. فصل‌نامه علمی - ترویجی میقات حج، پژوهشکده حج و زیارت، بررسی تاریخی روابط ایران و عربستان در موضوع حج، سید محمود سامانی دوره ۲۳، شماره ۹۲، تابستان ۱۳۹۴، صفحه ۱۶۰-۱۸۷.
۹۹. فصل‌نامه علمی پژوهشی پژوهشنامه حجم و زیارت، زیارت بقیع؛ مطالعه عملکرد کشور عربستان در پرتو نظام بین‌المللی حقوق بشر، محسن قائمی، دوره ۵، شماره ۲، پاییز ۱۳۹۹، صفحه ۱۲۷-۱۵۴.
۱۰۰. فصل‌نامه علمی پژوهشی پژوهشنامه حجم و زیارت، کاوشی درباره مدفن فاطمه بنت اسد(ع)، نعمت الله صفری فروشانی؛ عمار ابوطالبی، دوره ۳، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۷، صفحه ۱۰۹-۱۳۶.
۱۰۱. فصل‌نامه علمی پژوهشی پژوهشنامه حجم و زیارت، بقیع و مشاهد آن در آثار سفرنامه‌نویسان غرب اسلامی، حمیدرضا مطهری، دوره ۵، شماره ۳، زمستان ۱۳۹۹، صفحه ۷۱-۸۸.
۱۰۲. فصل‌نامه علمی پژوهشی پژوهشنامه حجم و زیارت، حقوق گردشگری مذهبی؛ با تاکید بر حقوق «سالمند به مثابه زائر بقیع»، محسن قائمی، مقالات آماده انتشار، پذیرفته شده، انتشار آنلاین از تاریخ ۲۳ خرداد ۱۴۰۰.
۱۰۳. فصل‌نامه علمی پژوهشی پژوهشنامه حجم و زیارت، گونه‌شناسی انتقال جنازه به مدینه در طول تاریخ اسلام، عمار ابوطالبی؛ مهدی فرمانیان، دوره ۵، شماره ۲، پاییز ۱۳۹۹، صفحه ۱۵۵-۱۸۹.
۱۰۴. فصل‌نامه علمی پژوهشی پژوهشنامه حجم و زیارت، مقایسه تفکر و رفتار جریان سلفیه و وهابیه با رفتار اهل سنت در زیارت قبر رسول خدا (ص)، اصغر قائدان، دوره ۲، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۶، صفحه ۳۵-۶۵.

۱۰۵. فصلنامه میقات حج، تاریخ حرم ائمه بقیع محمدصادق نجمی، ش ۴، صص ۱۹۱ - ۱۷۵، ش ۵، صص ۷۰ - ۵۹، ش ۶، صص ۱۲۹ - ۱۱۱، ش ۷، صص ۱۱۳ - ۹۲؛ بیت الأحزان، محمد صادق نجمی، فصلنامه «میقات حج»، ش ۲، صص ۱۳۰ - ۱۲۱.
۱۰۶. فضای مبکی: طراحی قبرستان بقیع و حرم ائمه معصومین (ع)، آرش قندچی، مهدی رضایی، ۱۳۸۸ش.
۱۰۷. فضائل المدینة المنورة، خلیل ابراهیم ملاخاطر، جده، دار القبلة، ۱۹۹۳م.
۱۰۸. فی الحجاز، لبنان، مؤسسه البقیع للاحیاء التراث، لبنان، چاپ اول.
۱۰۹. قاموس الحرمین الشریفین، محمدرضا نعمتی، قم، نشر مشعر، ۱۴۱۸ق.
۱۱۰. قاموس حج: فرهنگ لغات و اصطلاحات و اماکن حج، ولی الله ملکوتی فر با همکاری حسن طیبی، سبزوار، ابن یمین.
۱۱۱. کتاب شناسی حج و زیارت، اباذر نصراصفہانی. تهران: نشر مشعر، ۱۳۸۹ش.
۱۱۲. الکامل فی التاریخ، ابن اثیر، به کوشش عبدالله قاضی، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۰۷ق.
۱۱۳. کتابشناسی زیارت: کتابشناسی زیارت، مزار ...، رضا باقریان موحد، تهران، نشر مشعر.
۱۱۴. کتابشناسی و ادبیات حج: مختصری از اشعار و فهرستی از کتب منتشره درباره حج، اداره کل ارشاد اسلامی خراسان مشهد، بی نا، ۱۳۶۳ش.
۱۱۵. کتابنامه حج، محمدحسن بکائی، به کوشش حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت، تهران، نشر مشعر، ۱۳۷۴ش.
۱۱۶. گزیده اسناد حج و زیارت از دوران قاجاری تا پهلوی، علی احمدی، واحد اسناد پژوهشکده حج و زیارت، آبان ۱۴۰۰ق.
۱۱۷. گزیده‌ای از مسائل و فرهنگنامه حج شامل: لغات و اصطلاحات حج، بی جا، محمد افتخاری.
۱۱۸. لمحات اجتماعیه من تاریخ العراق الحدیث ملحق الجزء السادس، قصه الاشراف و ابن سعود دوم، بغداد، المكتبة الوطنیه. الوردی، علی، ۱۹۸۰م.
۱۱۹. المجموعه المصوره لاشهر المعالم المدینة المنورة، عبدالعزیز الکیکی، مدینه، ۱۹۹۹ م؛
۱۲۰. محبوبیت ائمه بقیع علیهم السلام نزد اهل سنت، اسحاقی، حسین، مشعر، تهران؛ ۱۳۸۸ش.

۱۲۱. مدرس قهرمان آزادی، حسین مکی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۵۹ ش.
۱۲۲. مدرس، مجاهدی شکست‌ناپذیر، عبدالعلی باقی شهرضائی، گواه، ۱۳۷۰ ش.
۱۲۳. المدینة المنورة تطورها العمرانی، صالح لمعی مصطفی، بیروت، دارالنهضة الحديثة، ۱۹۸۱ م.
۱۲۴. المدینة المنورة فی رحلة العیاشی، محمد أمحزون، کویت، دارالارقم.
۱۲۵. مدینه شناسی، جلد ۱ و ۲، محمد باقر نجفی، چاپ آلمان.
۱۲۶. مدینه شهر پیامبر(ص)، حسین تاجی گلداری، شیراز، ایلاف، ۱۳۸۸.
۱۲۷. مروج الذهب، علی بن الحسین المسعودی، تصحیح شارل پلا، بیروت، ۱۹۷۳ م.
۱۲۸. المساجد الاثریة فی المدینة المنورة، محمد الیاس عبدالغنی، مدینه، ۱۹۹۸ م.
۱۲۹. المسجد النبوی عبر التاریخ، محمد السید الوکیل، جده، دارالمجتمع، ۱۹۸۸ م.
۱۳۰. مسجد النبی (ص)، تهران، نشر مشعر، ۱۳۷۹ ش.
۱۳۱. مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، مورخ ۲۳ شهریور ۱۳۰۴ ه. ق.
۱۳۲. معجم البلدان، یاقوت حموی، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۹۹۰ م.
۱۳۳. معجم المعالم الجغرافیة فی السیرة النبویة، عاتق بن غیث البلادی، مکه، دار مکه، ۱۹۸۲ م.
۱۳۴. معجم المؤلفات الإسلامیة فی الرد علی الفرقة الوهابیة، بی‌جا، مرکز الزهراء الإسلامی، چاپ اول. محمد علی، عبدالله، ۱۴۳۰ ق.
۱۳۵. معجم ماکتب فی الحج والزیاره والمعالم المشرفه فی الحجاز، عبدالجبار رفاعی، تهران، نشر مشعر.
۱۳۶. معجم معالم الحجاز، عاتق بن غیث البلادی، مکه، دار مکه، ۱۹۷۸ م.
۱۳۷. مقاتل الطالبیین، ابوالفرج الاصفهانی، تصحیح احمد صقر، قم، مکتبه الشریف الرضی، ۱۳۷۳ ش.
۱۳۸. مقالات تاریخی، رسول جعفریان، قم، دلیل ما، ۱۳۸۸-۱۳۸۷ ش.
۱۳۹. مکتوبات و بیانیت سیاسی واجتماعی علمای شیعه دوره قاجار، محمد حسین رجبی، ج ۳، تهران، نشر نی، ۱۳۹۰ ش.

۱۴۰. مکه و مدینه: تصویری از توسعه و نوسازی، عبدالله محمد امین کردی، ترجمه حسین صابری، تهران، نشر مشعر.

۱۴۱. منازل صحابه پیرامون مسجد شریف نبوی: پژوهشی در حجره‌های شریف، صفه، منازل صحابه، سقیفه بنی ساعده و بقیع محمد الیاس عبدالغنی؛ ترجمه حسین شهرخرقانی؛ تصحیح و اضافات محمدمهدی فقیه بحر العلوم؛ تدوین پژوهشکده حج و زیارت.

۱۴۲. موسوعه الإمام السید عبدالحسین شرف‌الدین، بیروت، دار المورخ العربی، چاپ دوم. گروه مؤلفان، ۱۴۳۱ق.

۱۴۳. موسوعه العتبات المقدسه، بیروت، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، چاپ دوم. خلیلی، جعفر، ۱۴۰۷ق.

۱۴۴. میقات حج، صاحب منصبان و اندیشوران ایرانی تبار مدفون در بقیعدرجه علمی: علمی-ترویجی، سید محمود سامانی، منبع: میقات حج دوره ۲۸ بهار ۱۳۹۹ شماره ۳ (پیاپی ۱۱۱).

۱۴۵. نزهة الناظرین، جعفر بن اسماعیل البرزنجی، قاهره، ۱۹۹۸م.

۱۴۶. همراه با بقیع، لوح فشرده، موسسه فرهنگي و هنر مشعر، تهران، ۱۳۸۳ش.

۱۴۷. وثائق نجد، تقاریر نجد: گزارش‌های دولتمردان عثمانی مقارن ظهور محمد بن عبدالوهاب و استقرار دولت نخست آل سعود در نجد و حجاز، تالیف السید علی الموجانی، مکتبه علامه‌المجلسی، قم، ۱۳۹۳ش.

۱۴۸. وفاء الوفا بأخبار دار المصطفی، نورالدین علی السمهودی، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۹۹۵م.

abstract

Baqiya Cemetery next to the Prophet's Mosque in Medina, Saudi Arabia, is the burial place of prominent members of the family of the Prophet Muhammad, peace be upon him. He was injured. So far, no comprehensive study has been conducted in the form of an annual chronology centered on Baqiya. This research is a descriptive-analytical method in the form of a library, by examining various historical, literary, literary, rhetorical, software, internet, archival and encyclopedic sources, studies, etc., it can be shown that this The question answered that over time, in the form of a biography centered on Baqiya, what changes have taken place in the events, reactions, socio-political interactions and related effects? Content such as: related events, the dead buried in it, its demolition, constructions and changes in its scope, its management, interactions and related political and social programs, related scientific, research, media and artistic works Provide researchers, activists, related institutions, related rituals and rituals, maps, documents, and related images. As a result, by answering this question, a step forward will be taken to be aware of historical events and

happenings recorded in the chronological order of the year, which will take the text of events and incidents, the link between their cause and effect in evaluation, analysis and discovery. The real philosophy of the historical events related to Baqiya plays an important role.

Key words: Baqiya, Chronology, Calendar, Baqiya Calendar

